

De Habsburgers

Opkomst en neergang van het
machtigste Europese vorstehuis ooit

Willem Peeters

Het Oostenrijks-Habsburgse keizerrijk

Opkomst en neergang van het machtigste Europese vorstehuis ooit

© Willem Peeters, september 2019

Vooraf: de positie van Duitsland in het Heilige Roomse Rijk

In het jaar 843 valt het enorme Frankische rijk van Karel de Grote (Charlemagne) uiteen in drie delen: het West-Frankische rijk, het Middenrijk en het Oost-Frankische rijk. Daarmee is de basis gelegd voor het ontstaan van de huidige Franse en Duitse staten. Het Middenrijk, dat zich vanaf de Nederlanden in het noorden via een smalle strook tussen het West- en Oost-Frankische rijk uitstrekt tot in Italië, wordt daarna nog enkele keren verder verdeeld. Eerst ontstaan van noord naar zuid het Lotharingse rijk, Bourgondië en Italië, waarna Lotharingen grotendeels gevoegd wordt bij het Oost-Frankische rijk en Bourgondië onderdeel wordt van het West-Frankische rijk. Daarmee is van het Middenrijk alleen Italië nog over. In het Oost-Frankische rijk ontstaan de zogeheten *stamhertogdommen* zoals bijvoorbeeld Saksen en Beieren die beter dan de koning in staat zijn het land te verdedigen tegen invasies. Als in 911 koning Lodewijk IV het Kind, de laatste afstammeling van Karel de Grote, overlijdt, eindigt de erfelijke troonsopvolging en kiezen de hertogen hun koning. Dit is de basis van het Duitse rijk dat gedurende de middeleeuwen diverse benamingen kent als *Teuntonicae*, *regnum Alemannae* of *regnum Gemanieae*. Opmerkelijk is dat de uiteindelijke naam Duitsland niet - zoals geldt voor andere Europese landen - een afgeleide is van een stam of territorium, maar van een gesproken taal. Dit Duitsland vormt samen met andere territoria in Europa (Italië, Bourgondië, Bohemen en tal van andere kleine gebiedjes) het Heilige Roomse Rijk dat gezien wordt als opvolger van het in de vijfde eeuw ten val gekomen West-Romeinse Rijk. Sommige historici markeren de kroning van Karel de Grote tot keizer in 800 door de paus als begin van het Heilige Roomse Rijk, anderen beschouwen de kroning van Otto I, koning van Duitsland, tot keizer in 962 als de start van dit Heilige Roomse Rijk dat blijft bestaan tot 1806 als het onder druk van Napoleon wordt ontbonden.

De bouw van het Habsburgse imperium

Oostenrijk is tegen het jaar 1000 een grensgebied ofwel grensmerk, gelegen in de Donauvallei aan de oostkant van het toenmalige hertogdom Beieren. Het staat bekend in het Latijn als *terra orientalis* en lokaal als *Osttarichi*. Van deze lokale naam is de naam *Österreich* afgeleid. Later, in de twaalfde eeuw, komt de Latijnse term *Austria* in zwang die zijn weg vindt in de Engelse taal. Het gebied staat eeuwenlang onder Romeins beheer en valt na de ondergang van het Romeinse Rijk in de vijfde eeuw ten prooi aan tal van invallen van stammen uit het oosten zoals de Avaren en de Magyaren, maar aan het eind van het eerste millennium is er toch sprake van consolidatie en begint de mark onder aanvoering van de dynastie van de Babenbergs aan een indrukwekkende opmars. De Babenbergse graven zijn slimme bestuurders die telkens de goede kant weten te kiezen in de strijd tussen de keizer van het Heilige Roomse Rijk en de paus. Het is graaf Leopold III die tijdens de Investituurstrijd in de elfde en twaalfde eeuw, als dank voor bewezen diensten aan keizer Hendrik IV, diens zuster als bruid krijgt aangeboden. Een huwelijk dat het aanzien van de Babenbergs enorm vergroot. Maar ook zijn opvolgers boeken successen. Leopold V vestigt in 1150 het hof in de stad Wenen dat vanwege haar ligging een centrale plaats inneemt in het Europese handelsverkeer. Dit legt de Babenbergs geen windeieren. Stiermarken met zijn enorme ijzerertsvoorraden van de Erzberg wordt ingelijfd in het graafschap in 1192. Graaf Frederik II verdeelt zijn rijk in 1238 in twee administratieve gebieden: Oostenrijk beneden en Oostenrijk boven de Enns (een zijrivier van de Donau), ook wel aangeduid als respectievelijk Neder- en Opper-Oostenrijk (zie de kaart op pagina 27). Frederik II vindt de dood in 1246 tijdens de strijd tegen de Hongaren en omdat hij geen mannelijke nakomeling heeft – een doodzonde destijds voor een vorst – brandt er een strijd los om de rechten op het graafschap die na decennia gewonnen wordt door de Habsburgers afkomstig uit Noord-Zwitserland waar zij in de *Habichtsburg* wonen ofwel de Haviksvesting. Rudolf I van Habsburg (raadpleeg eventueel de stamboom van de Habsburgers op op pagina 28), sinds 1273 koning van Duitsland, voegt in 1276 de mark toe aan zijn rijk. Vanaf dat moment is de geschiedenis van Oostenrijk verknoopt met die van de Habsburgers, een dynastie die na een strijd met het huis van de Luxemburgers vanaf 1439 in hoge mate het lot van Europa bepaalt en – met een kleine onderbreking van 1742 tot 1745 – tot 1806 de scepter zwaait over het Heilige Roomse Rijk, waarvan Oostenrijk deel uitmaakt.

In 1440 wordt Frederik III, hertog van Oostenrijk en afkomstig uit het huis der Habsburgers, verkozen tot koning van Duitsland en twaalf jaar later kroont de paus hem tot keizer van het Heilige Roomse Rijk. Daarmee beginnen de Habsburgers aan een drie eeuwen durende strijd om het behoud van hun erfgoed. En wat voor hen nog belangrijker is: zij presenteren zich als de door God aangewezen behoeders van de christelijke – lees rooms-katholieke – wereld. Deze heilige, door de allerhoogste gegeven opdracht, vertaalt zich in het Latijnse acroniem *AEIOU* dat staat voor 'Austria est imperare omni universo' (Het is aan Oostenrijk om over de gehele wereld te regeren). En het is deze overtuiging waaraan zij hun recht ontleen op de keizerskroon van het Heilige Roomse Rijk. Dat is een recht dat overigens wel bevochten moet worden, want de keizer wordt gekozen door een aantal keurvorsten die heersen over diverse onderdelen van het rijk. Opmerkelijk is dat de Habsburgers erin slagen om *de jure* erfopvolgers te worden in Bohemen en Hongarije, wier koningen lid zijn van het keurcollege, en *de facto* dit recht te verwerven op de keizerskroon, ofschoon er geregeld een flinke portie omkoping aan te pas moet komen om een telg uit het Habsburgse geslacht op de keizerlijke troon te krijgen. De kroning van keizer Karel V, die als koning Karel I van Spanje voor dit doel de Spaanse kas plundert, is daar een sprekend voorbeeld van.

Het huwelijk van Frederiks enige zoon Maximiliaan met Maria van Bourgondië in 1477 kan beschouwd worden als een eerste zet van de Habsburgers in het spel om de macht in Europa. Daarmee komen niet alleen de gebieden behorend tot het hertogdom van Bourgondië zelf, de 'Opperlanden', maar ook de 'Nederlanden' (waaronder Brabant, Vlaanderen en Holland) in Habsburgs bezit. Een volgende stap is het huwelijk tussen de kleinkinderen van Maximiliaan met de kinderen van Wladislaus II Jagiello, koning van Hongarije en Kroatië. Maar de absolute meesterzet is die van het dubbelhuwelijk in 1496-'97 van Maximiliaans kinderen met die van het Spaans koningspaar Isabella I en Ferdinand II. Filips (de Schone) huwt Johanna van Castilië en Margaret de Spaanse kroonprins Johan. Na de dood van prins Johan in 1497 komen alle Spaanse bezittingen in handen van Filips en Johanna. Johanna geraakt in een diepe depressie na het overlijden van haar man en na door haar vader te zijn opgesloten in het clarissenconvent van Tordesillas, vallen uiteindelijk alle Habsburgse eigendommen toe aan haar zoon Karel.

Daarmee lijkt zicht te komen op de realisatie van de droomwens van Frederik III: AEIOU, maar dat blijkt een illusie. Zowel aartsvijand Frankrijk, de protestantse opmars en de 'imperial overstretch' – de vrijwel onmogelijk taak om een wereldrijk als het Spaanse intact te houden - maken uiteindelijk aan die droom een einde.

Maar zover is het nog niet als in 1555 Karel V abdiceert als koning van Spanje en zijn bezittingen verdeelt over zijn zoon Filips II – die het hele Spaanse rijk erft – en zijn broer Ferdinand van Oostenrijk als heerser over het Heilige Rooms Rijk. Stel dat Filips II de keizerskroon ten deel was gevallen en zijn huwelijksavontuur met het Engels koningshuis tot succes had geleid – koningin Maria van Engeland schonk hem geen nakomeling – dan was de droom van Frederik misschien toch in vervulling gegaan, maar de geschiedenis loopt anders. In 1568 breekt de Tachtigjarige Oorlog uit tussen de Spaanse vorst en de Nederlanden, de strijd om Engeland neemt een nadelige wending voor de Habsburgers door de vernietiging van de Spaanse Armada in 1588 en aan alle illusies van de Habsburgers wordt de nekslag toegebracht met de afloop van de Dertigjarige Oorlog, resulterend in de vrede van Westfalen en die van Münster in 1648. Dat is het moment waarop Spanje de Nederlanden erkent als zelfstandige staat. Ook de Duitse tak van het Habsburgse huis moet veren laten. Niet zozeer vanwege territoriaal verlies, maar meer in termen van verlies aan invloed dat het Heilige Roomse Rijk lijdt als machtsfactor binnen het continent. In plaats van een bestendiging van de imperiale macht van het Rijk, heeft de oorlog deze juist uitgehold. Andere rijken winnen aan invloed, met name Frankrijk: het huis van de Bourbons neemt in Europa de leidende positie over van de Habsburgers.

Oorlog met de Ottomanen en het huis van Bourgondië

Na de vrede van Westfalen leeft Oostenrijk op. De bevolking neemt toe, de economie trekt aan en er bloeit een cultuur op die bekend staat als de *Oostenrijkse Barok*. Een cultuur die niet alleen in Oostenrijk zelf tot grote hoogte stijgt, maar ook ver over de grenzen een enorme invloed heeft en de Habsburgse monarchie veel aanzien bezorgt in Europa. De herstelde macht van de Habsburgers over hun Centraal-Europese bezittingen stoelt echter nog altijd op antieke opvattingen zoals religieuze intolerantie en bijgeloof, opvattingen die niet te rijmen zijn met moderne, op de Verlichtingsfilosofie gebaseerde ideeën over hoe op rationele manier een staat te regeren. De rol die de Habsburgers zich hebben aangemeten als hoeders van het rooms-katholicisme conflicteert gaandeweg met hun materiële belangen vanwege het aan invloed winnende protestantisme.

Zo moeten de Habsburgers na de vrede van Westfalen een beroep doen op *protestantse* bondgenoten om zich te verdedigen tegen het *katholieke* Frankrijk. Dat gebeurt bijvoorbeeld tijdens de Hollandse Oorlog die duurt van 1672 tot 1679, een gevecht dat door de Franse koning Lodewijk XIV begonnen is met een inval in de Nederlanden op zoek naar natuurlijke geografische grenzen van zijn rijk (de zee, rivier de Rijn).

Net als in de Dertigjarige Oorlog gaat het om de hegemonie in Europa, zij het dat nu niet Spanje, maar Frankrijk als voornaamste machtsfactor wordt beschouwd. Voor de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden is de Hollandse Oorlog een verschrikking. Financieel uitgeput betekent dit voor de Hollanders het einde van hun Gouden Eeuw en ook Spanje speelt daarna nog slechts een ondergeschikte rol. Enkele jaren later vallen de Ottomanen Oostenrijk aan, daartoe aangezet door de Fransen, maar zij slagen er niet in om Wenen te veroveren. De belegering van 1682-'83 wordt afgeslagen door de toenmalige keizer Leopold I die daarbij financieel gesteund wordt door de paus, Spanje, Portugal en de meeste Italiaanse staten. Een legende verhaalt over de croissant of 'Kipfel' die gebakken wordt in Wenen ter viering van de overwinning en later door Marie Antoinette – echtgenote van de Franse koning Lodewijk XVI – geïntroduceerd in Parijs. Na de mislukte aanval op Wenen wachten de Ottomanen nieuwe nederlagen tijdens de Grote Turkse Oorlog waarin zij het afleggen tegen de zogeheten Heilige Liga, een verbond daterend uit 1684 tussen het Heilige Roomse Rijk, Polen, Venetië, Toscane, Rusland en Malta. Uiteindelijk wordt de vrede getekend in 1699 met het verdrag van Karlowitz, waarmee het Ottomaanse Rijk als machtsfactor in Europa aanzienlijk slinkt en Oostenrijk vrijwel het gehele koninkrijk Hongarije en Transsylvanië verwerft, gebieden die langdurig onder Ottomaans beheer hebben gestaan. Met Hongarije komt Leopold I overeen de Hongaarse constitutie te respecteren in ruil voor het Habsburgse erfrecht op de troon in de mannelijke lijn. Een groot verlies treft de Habsburgse dynastie als in 1700 Karel II van Spanje overlijdt die ten gevolge van de inteelt binnen de Habsburgse families zwaar gehandicapt is en niet in staat om nakomelingen te verwekken. De Spaanse Successieoorlog breekt uit tussen de door Karel II beoogde opvolger Filips van Anjou – een kleinzoon van zonnekoning Lodewijk XIV – en de Oostenrijkse aartshertog Karel die meent rechten te kunnen laten gelden op de Spaanse troon. De Habsburger verliest dat gevecht en de Bourbons komen in Spanje aan de macht die daarmee ook de Spaanse overzeese kolonies in bezit krijgen.

De Spaanse bezittingen in Europa buiten het Iberisch schiereiland zoals grote delen van Italië en de Spaanse Nederlanden vallen als pleister op de wonde toe aan de Oostenrijkse tak van de Habsburgers. Karel van Oostenrijk wordt in 1711 gekroond tot keizer van het Heilige Roomse Rijk als Karel VI.

Een moeilijke troonsopvolging en de opkomst van Pruisen

Om de Habsburgse bezittingen die tot dan toe via een personele unie verbonden zijn aaneen te smeden tot een eenheid, vaardigt Karel VI in 1713 een Pragmatieke Sanctie uit waarin het Habsburgse rijk tot een wettige eenheid wordt aangemerkt en waarin tevens de erfopvolging is geregeld. Dat Karel VI naast zijn twee dochters geen mannelijke nakomelingen heeft, speelt daarbij een belangrijke rol want de Sanctie maakt erfopvolging mogelijk in de vrouwelijke lijn. Na een stevig verzet van Hongarije tegen deze Sanctie wordt zij formeel van kracht in 1723. Karel VI komt in problemen als hij de welvaart in de Oostenrijkse Nederlanden wil stimuleren door de handel met het Verre-Oosten te bevorderen, maar daar zijn de Britten en Hollanders niet van gediend. Zij beschouwen Oostenrijk als een belangrijke stabiliserende factor op het continent, maar op Habsburgse concurrentie in de koloniale handel zitten ze niet te wachten. Deze plannen vallen dan ook in duigen. Nieuwe problemen doemen op voor Oostenrijk als in 1733 de Poolse Successieoorlog uitbreekt na het overlijden van koning August II, een oorlog waarop Oostenrijk niet goed is voorbereid. Net als het Heilige Roomse Rijk kent Polen de koningskeur en geen erfopvolging. Voor het koningschap steunt Frankrijk de kandidatuur van Stanislaus Leszczyński, die eerder koning van Polen is geweest, terwijl de Rusland en Polen de voorkeur geven aan Frederik August II, de zoon van de overleden Poolse koning en keurvorst van Saksen. De Poolse Successieoorlog eindigt met het verdrag van Wenen in 1738 waarbij Frankrijk de Poolse troon laat aan de Oostenrijkse pretendent, maar Oostenrijk haar Italiaanse bezittingen Napels en Sicilië moet overdragen aan de Fransen, die overigens bij die gelegenheid de Pragmatieke Sanctie erkennen. Dat laatste is niet onbelangrijk want twee jaar later overlijdt Karel VI en kan zijn dochter Maria Theresa gelegitimeerd de troon bestijgen. Zij is echter kwetsbaar omdat zij – net als alle Habsburgers – de verlichtingsboot heeft gemist en nog altijd leeft met het idee van een aan haar door God verleend recht op de troon. Terend op de steun van de aristocratie, valt het inwisselen van dit gedachtegoed voor een rationele benadering, van hoe het imperium intact te houden de Habsburgers te zwaar. Het is Frederik II, koning van Pruisen, die Maria Theresa hardhandig wakker schudt.

De steun aan de Pragmatieke Sanctie brokkelt af in 1740 wat leidt tot de Oostenrijkse Successieoorlog die begint met een actie van de Pruisische vorst. Hij chanteert Maria Theresa door erkenning van haar koningschap zijnerzijds te koppelen aan de eis tot overdracht van Silezië om vervolgens, wanneer de koningin dit begrijpelijkerwijze weigert, als 'strafmaatregel' Silezië binnen te vallen en te bezetten. Voor Oostenrijk betekent dit een enorm verlies want Silezië is vanwege haar mijnbouw en industrie een van de meest welvarende delen van het Habsburgse rijk. Ook andere landen beginnen te knagen aan het territorium van het Habsburgse imperium. Karel Albert, keurvorst van Beieren heeft al eerder zijn steun aan de Pragmatieke Sanctie ingetrokken en verovert Bohemen en Opper-Oostenrijk, waar de edelen hem een warm welkom bieden. Tot overmaat van ramp wordt de Beierse vorst tot keizer van het Heilige Roomse Rijk verkozen - als Karel VII Albrecht - waarmee voor het eerst sinds tijden een niet Habsburger op de troon komt. De Oostenrijkse Successieoorlog is zeer complex. Aan Pruisische kant strijden onder meer Frankrijk, Spanje en Beieren, terwijl Oostenrijk kan rekenen op de steun van Engeland, de Nederlanden en Rusland. Ten dele wordt de oorlog uitgevochten buiten het territorium van de Oostenrijks monarchie zoals in de Nederlanden en op Amerikaanse bodem: de koloniale oorlog tussen Frankrijk en Engeland. Al met al komt Oostenrijk slechts met lichte verliezen uit de strijd, mede dankzij de steun van Hongarije, maar niet voorkomen kan worden dat Silezië in Pruisische handen blijft. Positief voor de Habsburgers is zeker wanneer na het overlijden van keizer Karel VII Maria Theresa's echtgenoot Frans Stefan uit het huis van Lotharingen tot keizer wordt verkozen. Vandaar de nieuwe naam voor het Habsburgse huis, dat van Habsburg-Lotharingen.

Maria Theresa is vastbesloten om Silezië te heroveren en gaat ondanks haar vurig rooms-katholieke geloof en afkeer van de Verlichting toch mee in hervormingen die nodig zijn om de economische en militaire macht van het land te versterken. Haar adviseur Wilhelm Haugwitz onderneemt daartoe de eerste stappen - waaronder hervorming van het leger - en spiegelt zich daarbij aan de efficiënte bestuursstijl van Oostenrijks grootste vijand, de Pruisische koning Frederik II. Voor wat betreft het buitenlands beleid speelt graaf Wenzel Kaunitz - vanaf 1752 kanselier - een belangrijke rol door de koningin te adviseren om afscheid te nemen van Engeland als bondgenoot en toenadering te zoeken tot Frankrijk, wat in 1763 resulteert in het verdrag van Versailles tussen beide landen. Het betekent een radicale ommezwaai in de Europese machtsverhoudingen.

Een jaar later breekt de Zevenjarige Oorlog uit waarin op Europese bodem de Oostenrijkers gesteund door Frankrijk en Rusland er niet in slagen Silezië te heroveren en in Amerika de Fransen de strijd om de koloniën verliezen van de Britten.

In 1762 slaat in Rusland de stemming om met het aantreden van Peter III als nieuwe tsaar die Oostenrijk de rug toekeert en een bondgenootschap aangaat met Pruisen. De moord op Peter III maakt aan deze voor Oostenrijk penibele situatie een einde. Zijn opvolger Catharina II stelt zich neutraal op in het conflict tussen Oostenrijk en Pruisen. De Zevenjarige Oorlog eindigt in 1763 met de vrede van Hubertusburg en de aanvaarding van de territoriale *status quo ex ante*, maar dat houdt voor Oostenrijk nog altijd het bittere verlies in van Silezië in.

Hervormingen

Wederom is het Kaunitz als leidende figuur binnen de monarchie die nieuwe hervormingen ter hand neemt. Deze staan bekend als de *Aristocratische Verlichting*. Belangrijk onderdeel van deze hervormingen is de verandering in de relatie tussen vorst en onderdanen, waarbij niet langer de aristocratie als verlengstuk van de kroon de dienst uitmaakt, maar ruimte komt voor bestuursvormen op lager niveau. Omdat Oostenrijk op dat moment nog steeds een agrarische staat is, vormt de hervorming van de feodale verhoudingen tussen grootgrondbezitters en de boeren een belangrijke element. Er wordt een begin gemaakt met de afschaffing van de zogeheten *robot*, de verplichting van boeren om voor de landheer te werken en die te vervangen door een pachtstelsel. Ook de rol van de kerk wordt beperkt, vooral wanneer paus Clemens XIV de orde der jezuiten onbindt. De Habsburgse autoriteiten nemen de eigendommen van de orde in beslag en beginnen met de secularisering van het onderwijsstelsel dat meer gericht wordt op het prepareren van onderdanen voor een actieve rol in de samenleving dan op dociliteit. Veel hervormingsgezinden vestigen hun hoop op nog verdergaande hervormingen als na de dood van Frans Stefan Jozef II aantreedt als mede-regent naast zijn moeder Maria Theresa. Jozef II – een fervent aanhanger van de Verlichting - begint zijn activiteiten op het toneel van de buitenlandse politiek door zijn moeder ervan te overtuigen dat het voor Oostenrijk zeer voordelig is akkoord te gaan met de *Eerste Deling* van Polen in 1772. Hiertoe hebben Pruisen en Rusland de aanzet gegeven uit vrees voor verlies aan invloed op het Pools-Litouwse rijk. Bij deze eerste deling verwerft Oostenrijk het aan de noordzijde van de monarchie grenzende Galicië met ruim 2,5 miljoen inwoners.

Drie jaar later verkrijgt het langs vreedzame weg de Boekovina - gelegen ten oosten van Galicië - in handen, dat tot dan onder Ottomaanse beheer heeft gestaan. Voor wat betreft het binnenlands beleid streeft Josef II naar het onder staatscontrole brengen van de kerk. Oog voor de belangen van het volk manifesteert zich in de aanleg van grote parken (waaronder het Prater). Hij reist incognito door het land en voelt zich dienaar van de staat. In die zin groeit hij uit tot een verlicht despoot, net als zijn tijdgenoot Karel III van Spanje. Nog voor Jozef II formeel zijn moeder opvolgt in 1780, wordt zijn hervormingsijver al gedoopt tot *Jozefinisme*.

Het Wenen van toen is hoofdstad van een rijk dat 26 miljoen inwoners telt en vormt het brandpunt van de Centraal-Europese Verlichting waar de Rococo bouwstijl tot bloei komt. Musici als Mozart en na 1792 ook Beethoven maken er furore. In 1784 opent het algemene ziekenhuis haar deuren als het meest geavanceerde medische instituut ter wereld. Drie jaar later zien twee belangrijke wetten het licht: een nieuw burgerlijk wetboek: het *Josephinisches Gesetzbuch* en een wetboek van strafrecht waarin gelijkheid voor de wet van alle burgers is vastgelegd. Rond die tijd wordt ook de robot ten grave gedragen en vervangen door een pachtstelsel waarbij betalingen kunnen worden gedaan in gelden of delen van de oogst.

Zoals aangegeven regeert Jozef II als een verlicht despoot, hervormingen geschieden top-down en aan revoluties van onderop heeft hij geen behoefte. Maar juist een van zijn maatregelen: de versoepeling van de censuur, waardoor burgers de gelegenheid te baat kunnen nemen om hun verdergaande wensen kenbaar te maken, is de oorzaak ervan dat Jozef II de controle die hij heeft over zijn hervormingsinitiatieven dreigt kwijt te raken. In zijn pogingen alle onderdelen van zijn rijk op gelijke leest te schoeien gaat hij in de ogen van de geprivilegieerde elite van de Oostenrijkse Nederlanden veel te ver, wat leidt tot revolutie in België in 1789. Ook in Hongarije breekt een crisis uit en komen de edelen in opstand. Van dit alles trachten de Ottomanen gebruik te kunnen maken. Zij trekken ten strijde tegen Oostenrijk, een veldtocht waarin Jozef II persoonlijk zijn troepen aanvoert en daarbij tuberculose oploopt. Een ramp dreigt zich te voltrekken voor Oostenrijk wanneer Pruisen een alliantie aangaat met de Ottomanen en een inval in Bohemen voorbereidt. Om de opstanden in eigen land te dempen herroept Jozef II in 1790 een groot deel van zijn hervormingen waarna hij in februari overlijdt. Zijn broer Leopold II volgt hem op en toont zich een veel gematigder bestuurder.

Hij weet de opstanden te bedwingen en komt met Pruisen tot een overeenkomst waarna hij tot keizer verkozen wordt. De vrede met de Ottomanen volgt daarna snel. Daarmee herstelt hij de positie van de monarchie zonder al teveel op de hervormingen van zijn voorganger te hoeven toe te geven, met name de kerkelijke en onderwijshervormingen blijven intact. Leopold II, die wellicht zou hebben kunnen leven met de allesoverschaduwende Franse Revolutie, overlijdt in 1792. Zijn zoon, Frans Jozef Karel van Habsburg-Lotharingen, volgt hem op als Frans II en zal de laatste keizer zijn van het Heilige Roomse Rijk. Hij is uit ander hout was gesneden dan zijn vader. Wars van alles wat naar revolutie riekt, breekt met hem een periode aan van contrarevolutie.

Napoleon en de Coalitieoorlogen

Het Frankrijk van na de revolutie in 1789 belooft een bedreiging te worden voor Oostenrijk. In deze moderne, niet door etnische diversiteit versnipperde natiestaat, gebaseerd op het concept van de volkssoevereiniteit, schuilt een enorme kracht. Daar kan het innerlijk verdeelde en op feodale opvattingen bestuurde Oostenrijk der Habsburgers niet tegenop. In Oostenrijk gaat de rem op de hervormingen, maar de onder Jozef II gegroeide bureaucratie blijft intact. Ook bouwt Frans II voort op de juridische hervormingsarbeid van Jozef II, wat resulteert in het zogeheten *Sonnenfels wetboek van strafrecht* dat van kracht wordt in 1803 en een herzien burgerlijk wetboek, het *Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch (ABGB)* dat in 1812 het licht ziet en waarin idealen als vrijheid van het en gelijkheid voor de wet uit het *Josephinisches Gesetzbuch* verder worden uitgewerkt. Bezorgd als zij zijn over de gebeurtenissen in Frankrijk, geven keizer Leopold II van het Heilige Roomse Rijk en Frederik Willem II van Pruisen te Pillnitz een verklaring af waarin zij de Europese machten oproepen ten strijde te trekken als de positie van de Franse monarch in gevaar dreigt te komen. Maar het is Frankrijk dat de kat de bel aanbindt en in april 1792 aan Oostenrijk de oorlog verklaart. Voor de Oostenrijkers en Pruisen lijkt het een walk-over te zijn, maar het leger der geallieerden wordt in de *Eerste Coalitieoorlog* bij Valmy verpletterend verslagen. Gesterkt door hun overwinning maken de Fransen het jaar daarop een einde aan hun monarchie en executeren de revolutionairen koning Lodewijk XVI. Te zelfder tijd vindt de *Tweede Poolse* deling plaats door Pruisen en Rusland, maar Oostenrijk houdt zich afzijdig, bezorgd als Frans II is voor de Franse dreiging.

In maart 1793 leiden de Oostenrijkers een veldtocht tegen Frankrijk in gezelschap van Pruisen, Spanje, Groot-Brittannië, Piëmont en de Verenigde Nederlanden die aanvankelijk successen brengt, maar gekeerd wordt door de *levée en masse* op last van de Franse Nationale Vergadering. Deze massale dienstplicht brengt een op revolutionair-patriotische idealen gebaseerd volksleger op de been dat een enorme omvang aanneemt. Met dit leger worden de Nederlanden veroverd en gebieden aan de linkeroever van de Rijn. Pruisen, Rusland en Oostenrijk gaan over tot de *Derde Poolse Deling* waarmee Polen als zelfstandige staat van de kaart verdwijnt. In de ogen van de Fransen een laatste anachronistische stuiptrekking van de traditionele Europese monarchieën. Nadat in de *Tweede Coalitieoorlog* – waarin zelfs Wenen wordt bedreigd – de legers van Oostenrijk, Rusland en Groot-Brittannië door de nieuwe Franse legerleider Napoleon Bonaparte zijn verslagen, volgt met het verdrag van Lunéville een nieuwe vernedering voor de Habsburgse monarch die definitief afstand moet doen van de Zuidelijke-Nederlanden en van al zijn bezittingen aan de linker Rijnsoever.

De machtsgreep van Napoleon en diens kroning tot keizer der Fransen in 1804 brengt de Habsburgse keizerskroon van het Heilige Roomse Rijk in gevaar en vandaar dat keizer Frans II zichzelf uitroept tot erfelijk keizer Frans I van Oostenrijk. In 1805 breekt de *Derde Coalitieoorlog* uit tussen de Fransen - gesteund door Spanje en de Franse vazalstaten van Noord-Italië en het Bataafse Gemenebest – en een coalitie van Groot-Brittannië, Oostenrijk, Rusland, Napels en Zweden. Bij de slag van Trafalger weten de Engelsen een overwinning te boeken, maar op het continent worden de bakens verzet ten faveure van de oppermachtige Napoleon. Hij wordt in Wenen door de bevolking eerder ontvangen als een beroemdheid dan als een vijand. Daarna boort Napoleon met zijn overwinning in de slag bij Austerlitz alle Oostenrijkse illusies de grond in. In 1806 maakt hij een eind aan het bijna negen eeuwen bestaande Heilige Roomse Rijk en vervangt het door de *Geconfedereerde Staten van de Rijn* ofwel de *Rijnbond* waarin alle Duitse vazalstaten van het Franse keizerrijk worden opgenomen. Bij de *Vierde Coalitieoorlog* in 1806-'07 tussen de – winnende – Fransen en het bondgenootschap van Rusland, Pruisen en Saksen is Oostenrijk niet betrokken.

De Oostenrijks minister van Buitenlandse zaken, graaf Johann Philipp von Stadion, stelt pogingen in te werk om de Habsburgse volkeren aaneen te smeden tot een natie teneinde het land sterker te maken tegenover de Fransen. Hiertoe wordt hij geïnspireerd door de geboorte van de Spaanse natie als reactie op het binnenvallen van de Napoleontische legers. Het krachtige nationalisme in Spanje, dat belangrijk bijdraagt aan het succesvol beëindigen van de Spaanse Onafhankelijkheidsoorlog, krijgt in Oostenrijk echter geen voet aan de grond. Oostenrijk wordt geen natiestaat. Toch leidt de oproep van Stadion tot een soort van nationaal verzet tegen de groeiende macht van Frankrijk en in 1809 bindt het Oostenrijkse leger – te vroeg naar blijkt – de strijd aan met Napoleon in de *Vijfde Coalitieoorlog*. Weliswaar weet aartshertog Karel in mei 1809 Napoleon een nederlaag toe te brengen – diens tweede na de verloren slag een jaar daarvoor bij Bailén in Spanje – maar Napoleons overwinning op de Oostenrijkse troepen bij Wagram betekent het einde voor Oostenrijk. Het verdrag van Pressburg degradeert het land tot een Franse satellietstaat. Het verliest Karinthië, Krain, Triëst en Dalmatië aan de Fransen en daarmee de toegang tot de Middellandse Zee. Op advies van Talleyrand laat Napoleon na om Oostenrijk helemaal op te delen, want Tayllerland beschouwt Oostenrijk in cultureel opzicht te belangrijk voor Europa om van de kaart te laten verdwijnen.

Het tijdperk van Metternich

Frans I wijt de nederlaag aan de hervormingsarbeid van Stadion en vervangt hem door graaf Klemens Wenzel Lothar von Metternich die een verzoeningspolitiek voert jegens Frankrijk. Een oud en beproefd middel wordt ingezet: versterking van de onderlinge banden via een huwelijk en wel dat van Frans' dochter Maria Louise met keizer Napoleon in 1810. Maar daarmee levert Oostenrijk zich met huid en haar over aan de Franse heerser en kan zij niet anders doen dan zich aansluiten bij de Fransen als Napoleon in 1812 de voor hem fatale aanval opent op Rusland. Na de vernietiging van het Franse leger verandert de machtsbalans in Europa grondig. Napoleon slaagt er weliswaar in om een nieuw leger op de been te krijgen, maar blijkt in de *Zesde Coalitieoorlog* niet opgewassen te zijn tegen de alliantie van Engeland, Rusland, Pruisen, Zweden, Oostenrijk en nog enkele kleinere staten die eindigt met de slag bij Leipzig in oktober 1813. Napoleon wordt verbannen naar Elba en het Oostenrijk van Metternich mag de vredesconferentie van Wenen leiden, ondanks het feit dat het land in militair opzicht niet de hoofdrol heeft vervuld.

De conferentie, die negen dagen voordat Napoleon in de slag bij Waterloo zijn definitieve ondergang tegemoet gaat plaatsvindt, betekent voor Oostenrijk dat door de ruil van de Zuidelijke-Nederlanden en enkele andere Habsburgse gebieden tegen het hertogdom Milaan, Venetië en Lombardije, het keizerrijk nu bestaat aan een aaneengesloten gebied. Het Heilige Roomse Rijk herrijst niet uit zijn as, maar in plaats daarvan ontstaat de *Duitse Confederatie* - in feite de voortzetting van de Napoleontische Duitse Bond - bestaande uit achtendertig staten waarover de Oostenrijkse gezant van Frans I de leiding krijgt. Oostenrijk is dus na de oorlogen met Frankrijk weer terug als grootmacht in Centraal-Europa, maar noch Frans I, noch Metternich laten hun ouderwetse opvattingen over het landsbestuur varen en kanten zich tegen vergaande hervormingen in de geest van de Franse Revolutie.

De vorming van de Heilige alliantie tussen Oostenrijk, Rusland en Pruisen wordt dan ook het boegbeeld van Metternichs streven om het gif van de revolutie uit te roeien. Maar Metternich, die in 1821 benoemd wordt tot kanselier, kan niet voorkomen dat het Duitse nationalisme groeit en in 1834 een Duitse *Zollverein* tot stand komt waarvan Oostenrijk geen deel uitmaakt. Overigens is het tijdens de jaren twintig onder Metternichs beheer vrij rustig in Oostenrijk. Het is een zegen voor de culturele wereld waarin Beethovens Negende Symfonie tot stand komt en Schubert zijn voornaamste werken schrijft.

Ofschoon er in Oostenrijk uitbreiding plaatsvindt van het onderwijs voor zowel jongens als meisjes is dit in de ogen van de keizer slechts bedoeld ter opvoeding van het volk tot keurige burgers en niet om kritische wetenschappers voort te brengen. In dat opzicht loopt Oostenrijk belangrijk achter op Noord- en West-Europa. Censuur tiert nog welig en de toenemende Jozefinische bureaucratie floreert eerder als een repressief werktuig dan als een efficiënt bestuursapparaat. Na het overlijden van Frans I in 1835 verandert er niet veel. De kroning van diens vriendelijke maar niet erg capabele oudste zoon Ferdinand I betekent weliswaar niet dat Metternich de kans krijgt zich te ontpoppen als alleenheerser - de aartshertogen Johann en Ludwig steken daar een stokje voor - maar zijn invloed blijft enorm en verhindert elke vorm van modernisering. Toch verscherpt de kritiek, met name van Oostenrijkse intellectuelen en schrijvers op het bewind van Metternich. Het ongeduld onder de bevolking neemt toe want de Oostenrijkse samenleving verandert ondanks het heersende conservatisme.

Investerings in technologie en infrastructuur vinden plaats, onder meer door toedoen van de Rothschilds. Het *Erste Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft* begint in 1831 met een veerdienst tussen Wenen en Boedapest en een jaar later wordt de eerste Europese railverbinding gerealiseerd tussen Budweis en Linz. Het gebruik van het Duits in bestuur, wetenschap en commercie groeit, evenals het verlichte en romantische denken, vooral door de geschriften van Johann Gotfried Herder wiens invloed op de ontwikkeling van het nationalisme tot ver buiten Oostenrijks grenzen reikt. Als er toen een open politiek klimaat bestaan had in de monarchie dan zou het Duits als supranationale taal wellicht hebben kunnen bijdragen aan het ontstaan van een imperiumbreed nationalisme. Dat gebeurt echter niet, want de liberaal getinte politieke activiteiten van de Duitssprekende middenklasse worden nu juist door Metternich de kop ingedrukt die daarmee onbedoeld het regionaal tot bloei komende nationalisme in de kaart speelt. Een vorm van nationalisme dat uiteindelijk de monarchie de das omdoet.

De revoluties van 1848

1848 is het jaar van de revoluties die in tal van Europese landen uitbreken. Begonnen in Parijs breidt het revolutionaire elan zich als een olievlek uit. In de Oostenrijkse monarchie begint de revolutie op 13 maart in Wenen, waar een groep studenten een hervormingspetitie aanbieden aan de landdag. Nadat de politie met scherp op een demonstrerende menigte heeft geschoten breekt een ware opstand uit. De Habsburgers besluiten tot een koerswijziging, Metternich krijgt zijn congé en twee dagen later wordt de verschijning van een grondwet aangekondigd. Voor de revolutionairen is het de vraag hoe hun idealen om te zetten in daden. Een lastig probleem daarbij vormen de onderling botsende nationalistische belangen. Het Duitse nationalisme, het streven naar een Groot-Duitsland, is onder Weense revolutionairen sterk aanwezig, maar hoe verhoudt zich dat tot de wensen van de Hongaarse en Silezische nationalisten? Moeten die landen worden opgenomen in de ideale staat zoals de Duitssprekenden voor ogen staat? Dat is de vraag waarover het door de Duitsers gekozen *Frankfurter Parlement* zich een jaar lang het hoofd breekt. De Tsjechen laten het afweten in Frankfurt. Zij vermoeden dat zij onder een Groot-Duitse regering slechter af zijn dan onder het Weense regime. In juli komt het Oostenrijkse parlement ofwel de Rijksdag bijeen die gekozen is op basis van mannenkiesrecht. De afgevaardigden vertegenwoordigen alle delen van de monarchie, behalve Hongarije.

Twee maanden later neemt dit parlement een wet aan die de volledige emancipatie van de boerenstand inhoudt. Een mooi resultaat, maar het betekent wel dat de nu tevreden gestelde boeren geen bedreiging meer vormen voor de bestaande macht.

In Hongarije loopt de situatie uit de hand. Nadat onder aanvoering van de vrijheidsstrijder Louis Kossuth in april een regering in het zadel is geholpen – die erkend wordt door Ferdinand – beginnen de etnische minderheden in Hongarije zich te roeren. De nieuwe Hongaarse regering negeert hun wensen en het is vooral Kroatië – sinds de twaalfde eeuw met Hongarije verbonden in een personele unie – dat verzet aantekent. Wenen ziet een kans om zich te ontdoen van de nieuwe Hongaarse regering en het oude gezag te herstellen door de opstandige Kroaten te bewapenen. Josip Jellačić, de *ban* ofwel landvoogd der Kroaten, trekt in september op tegen het Hongaarse leger, maar wordt tegengehouden door Kossuths troepen. In december abdiceert koning Ferdinand ten gunste van zijn achttienjarige neef Frans Jozef die niets anders wil dan herstel van het traditionele gezag.

Wanneer de Hongaren zich in april 1849 onafhankelijk verklaren en de banden met de Habsburgers doorsnijden, ontbrandt de onafhankelijkheidsoorlog waarin de Hongaren uiteindelijk kansloos blijken tegen de op verzoek van Frans Jozef te hulp gesnelde troepen van de Russische tsaar Nikolaas. De gebeurtenissen in Hongarije missen hun uitwerking niet in Oostenrijk zelf, waar begin oktober 1848 een opstand uitbreekt uit protest tegen eventuele inzet van Oostenrijkers in de strijd tegen de Hongaarse revolutionairen, maar die wordt in de kiem gesmoord. In maart 1849 stuurt Frans Jozef het parlement naar huis en decreeteert een grondwet waarmee hij de reeds door het parlement ontwikkelde constitutie naar de prullenmand verwijst. Deze zogeheten *Kremsier Constitutie*, vernoemd naar de Moravische plaats Kremsier waar de constituerende vergadering bijeenkwam, is zorgvuldig samengesteld, voorziet in gelijke rechten voor elke minderheidsgroep binnen de landsgrenzen en ontleent haar legitimatie aan de inzet van gekozen afgevaardigden. Door de lompe actie van zich weer sterk voelende Habsburgse keizer verdwijnt de moeilijke kwestie van de rechten der minderheden van de politieke agenda wat standpunten doet verharderen en oplossingen op termijn zeer bemoeilijkt, zo niet onmogelijk maakt. Het is de nieuwe premier prins Felix zu Schwarzenberg die zich inzet om de grondwet van Frans Jozef per decreet uit te voeren.

Wat de Habsburgers nu nog rest is herstel van hun machtspositie in Duitsland. Het parlement van Frankfurt heeft in april 1849 de Pruisische koning Frederik Willem IV voorgesteld constitutioneel koning te worden van een verenigd Duitsland zonder Oostenrijk (de Klein-Duitse variant), een voorstel dat hij afwijst. In 1850 wordt te Erfurt opnieuw een poging gedaan om de Klein-Duitse variant te realiseren, dit keer gesteund door de Pruisen, maar Schwarzenberg steekt daar een stokje voor. Hij zet de Pruisen onder druk die het verdrag van Olmütz tekenen dat de vereniging van de Duitse staten uitsluit. Verdere discussie over een eventueel Groot-Duitse variant waartoe ook Oostenrijk behoort, lopen op niets uit en de oude Duitse Confederatie wordt nieuw leven ingeblazen met wederom Oostenrijk als voorzitter. Vanaf dat moment gaat Frans Jozef zijn gang: moderniseren, dat wel, maar top-down als alleenheerser, als verlicht despoot. De Josfinisitische bureaucratie komt hem goed van pas en wordt versterkt. Het verhaal gaat dat Frans Jozef regeert met vier legers onder zijn commando: een dat marcheert, het leger; een dat stilzit, de bureaucratie; een dat knielt, de clerus en een dat kruipt, de informanten.

Schwarzenberg overlijdt in 1852 en wordt voor wat betreft het binnenlands beleid opgevolgd door Alexander Bach, een voormalige revolutionair die het principe huldigt van gelijkheid van iedere burger voor de wet, maar wel onder de knoet van de keizer. In de praktijk worden Duitssprekende minderheden echter voorgetrokken boven bijvoorbeeld de Kroaten en ook komt er van gelijke behandeling van joden weinig terecht. Het rooms-katholicisme van Frans Jozef staat dit laatste in de weg. Zijn religieuze voorkeur uit zich ook in het concordaat dat hij afsluit met de paus in 1855 waarmee de kerk weer controle krijgt over het onderwijs. Wel wordt het secundaire en hoger onderwijs uitgebreid om in intellectueel opzicht gelijke tred te houden met andere staten, wat tot effect heeft dat vanwege het tekort aan leraren deze geïmporteerd worden van elders. Het zijn deze importleraren die liberale en zelfs Duits-nationalistische denkbeelden introduceren en daarmee het hoger onderwijs infecteren met ideeën die het absolutistische regime niet welgevallig zijn. Iets vergelijkbaars vindt plaats ten gevolge van de economische laissez-faire politiek. Ondernemers krijgen alle vrijheid wat leidt tot uitbanning van de traditionele gilden en aan joden de ruimte geeft om op grote schaal hun kapitaal in te zetten. Deze emancipatieslag staat in schril contrast met de oorspronkelijke bedoeling van de keizer om hen dit nu juist te beletten. En zo versterkt het regime onbedoeld de groeiende kritiek op het absolutistische stelsel.

Het buitenlands beleid is na Metternichs dood in handen gekomen van graaf Karl Buol-Schauenstein die de keizer ervan weerhoudt om zich aan te sluiten bij een voorgenomen actie van tsaar Nikolaas tegen de Ottomanen. Een actie die uitmondt in de Krimoorlog waarin de Russen strijden tegen een alliantie van Frankrijk, Groot-Brittannië, het Ottomaanse rijk en het koninkrijk Sardinië. De geallieerden verslaan de Russische legers wat tot gevolg heeft dat het Frankrijk van van Napoleon III zijn positie als grootmacht in Europa versterkt en de Britten hun suprematie op de wereldzeeën bevestigd zien. Het Ottomaanse rijk komt er minder goed af en weet zich door de oorlog steeds meer afhankelijk van het westen. Nikolaas I portretteert het Ottomaans rijk als de 'zieke man van Europa'. Voor het neutrale Oostenrijk betekent de Krimoorlog het afscheid van Rusland als bondgenoot. Een tegenslag voor Frans Jozef is de poging van Frankrijk om Oostenrijk zijn Italiaanse bezittingen te ontnemen. In de slagen bij Magenta en Solferino delft Oostenrijk het onderspit en de Oostenrijkse regering kan het veld ruimen.

De nederlaag berooft Oostenrijk van de rijke provincie Lombardije en laat Frans Jozef achter zonder bondgenoten. Hem rest niets dan het door hem zo gehate constitutionalisme te omarmen, want, aldus bankier Rothschild, 'geen constitutie, geen geld'. De koppigheid waarmee de keizer zijn afkeer van liberalisering koestert, heeft Oostenrijk vervreemd van zijn Duitse burens waar moderne opvattingen inmiddels gemeengoed zijn. Frans Jozef benoemt de Duitse liberaal Anton von Schmerling tot eerste minister die een parlementair stelsel ontwerpt in de vorm van een rijksdag met wetgevende en budgettaire bevoegdheden. Deze rijksdag wordt verkozen door de provinciale landdagen en wel via een asymmetrisch systeem dat de Duitssprekenden onevenredig veel invloed geeft. De keizer houdt de verantwoordelijkheid over het leger en het buitenlands beleid. Doel van de nieuwe premier is om Oostenrijk een belangrijke rol te laten spelen in het hem voor ogen zwevende Groot-Duitsland met zeventig miljoen inwoners. De nieuwe Pruisische minister-president Otto von Bismarck is echter helemaal niet gediend van Oostenrijks invloed op een te creëren Duitse natiestaat. Bismarck lokt een oorlog met Oostenrijk uit waarin het slecht geoutilleerde leger van Frans Jozef het aflegt tegen de up-to-date zijnde Pruisische gevechtsmachine. In 1866 wordt de vrede getekend met het verdrag van Praag waarbij Oostenrijk er nog genadig afkomt. Het moet Venetië opgeven, maar Bismarck eist geen Oostenrijks territorium op. Er zit echter een adder onder het gras, want Frans Jozef wordt gedwongen akkoord te gaan met de vorming van de *Noord-*

Duitse Confederatie en die van de *Zuid-Duitse Unie* die beide niet toegankelijk zijn voor Oostenrijk. Deze zet van Bismarck is de opmaat voor de creatie van het Duitse keizerrijk in 1871 nadat Pruisen de oorlog met Frankrijk heeft gewonnen. Daarmee zijn de Habsburgers beroofd van hun eeuwenlange invloed op Duitse aangelegenheden en is Oostenrijk gedegradeerd tot een secundaire macht op het continent.

Chaos in Cisleitanië en de fin de siècle

Direct na de vrede van Praag stelt Frans Jozef in 1867 orde op zaken met de Hongaren met de *Ausgleich*, waarmee de *Dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije* ontstaat. De *Ausgleich* houdt in dat aan de Hongaren zelfbestuur wordt gegeven, zij het dat Frans Jozef formeel koning blijft van Hongarije. Over de rest van zijn rijk dat uit tal van afzonderlijke en etnisch diverse gebieden bestaat, regeert hij als keizer. Oostenrijk verdwijnt als officiële naam en in plaats daarvan worden deze verenigde territoria in de Rijksdag aangeduid als *Cisleithanië*, dat wil zeggen alle gebieden boven de rivier de Leithe inclusief Dalmatië. Hongarije omvat de gebieden beneden de Leithe: *Transleithanië*.

Het is evident dat met deze constructie de belangen van andere groepen dan die van de Duitssprekenden in Cisleitanië en de Hongaren genegeerd worden. In de woorden van Baron Friedrich Beust, de toenmalige kanselier: *'Ik ben er zeker van de Slavische volkeren deze nieuwe politiek met wantrouwen zullen aanschouwen [...] we moeten vertrouwen op de steun van hen met de grootste vitaliteit en dat zijn de Duitsers en de Hongaren.'* In de Dubbelmonarchie wordt op sommige beleidsterreinen getracht om tot gezamenlijke standpunten te komen door gecombineerde ministeries op te zetten zoals voor Financiën, Oorlog en Buitenlandse zaken. De economische en financiële overeenkomsten tussen beide partners dienen elke tien jaar te worden vernieuwd, evenals die met betrekking tot de afzonderlijke legers: de *Landwehr* en de *Honved*. De *Ausgleich* geeft Hongarije disproportionele macht. Zo verleent de Hongaarse koning de Magyaarse leiders volledig zelfbestuur binnen de Transleithaanse grenzen en voorkomt dat de keizer (hijzelf dus) van Cisleithanië niet kan ingrijpen. Anderzijds kunnen de Hongaren elke constitutionele verandering in Cisleithanië vetoën, een recht waarvan zij geregeld gebruik maken. Dat alles neemt niet weg dat in beide delen van de Dubbelmonarchie belangrijke resultaten worden geboekt. In Cisleithanië slagen de liberale Duitsers erin om bij wet complete gelijkstelling van alle burgers te bewerkstelligen ongeacht religieuze overtuiging, waarmee de joodse emancipatie een feit is.

Cisleithanië wordt door de wetgevende arbeid van de liberalen een echte rechtsstaat waarin scheiding van uitvoerende macht en de rechtspraak bestaat. Ook de macht van de kerk wordt teruggedrongen door afschaffing van het Concordaat van 1855, wat inhoudt dat de zorg voor het onderwijs weer geheel in staatshanden terecht komt. Op haar beurt leidt dit tot de invoering van achtjarig gratis en verplicht onderwijs voor alle kinderen. Het is Frans Jozef zelf die het concordaat opzegt als reactie op de onfeilbaarheidsverklaring van de paus die hij beschouwt als een inbreuk op de Habsburgse autoriteit. Ook in Hongarije worden resultaten bereikt door een overeenkomst te sluiten met Kroatië en door wetgeving op het gebied van nationaliteit en onderwijs. Duidelijk is dat deze wetten de bedoeling hebben om Hongarije – waar de Magyaren veertig procent uitmaken van de bevolking - om te vormen tot een Hongaarssprekend land. Dit naar analogie van wat men in Cisleithanië wil bereiken: de germanisering van het land dat voor bijna veertig procent uit Duitsers bestaat. Duitsers uit de welopgevoede en liberale middenklasse die in de Rijksdag, dankzij het voor hen op maat gemaakte verkiezingsstelsel, twee derde van alle zetels bezetten. Steun voor hun beleid 'kopen' zij van de Poolse afgevaardigden uit Galicië die zij min of meer zelfbestuur verlenen, zij het dat de Polen nog niet de helft uitmaken van de Galicische bevolking. De Tsjechen verzetten zich met hand en tand tegen de Duitse overheersing en boycotten zittingen van de Rijksdag uit protest voor het negeren van hun rechten.

De ontwikkelingen op de Balkan vormen na 1871 de hoofdschotel voor het buitenlands beleid van de Dubbelmonarchie. In 1875 komen de christenen in Bosnië en Herzegovina in opstand tegen hun Ottomaanse overheersers, een gebeurtenis die een ware oorlog ten gevolge heeft tussen de Ottomanen en belanghebbende partijen als Servië en Montenegro. Rusland en de Dubbelmonarchie komen tussenbeide. De vrede wordt getekend in 1877 met het verdrag van Boedapest. Bij die gelegenheid komt graaf Gyula Andrassy, premier van Hongarije en keizerlijke minister van Buitenlandse zaken, met de Russen overeen dat hun aanwezigheid op de Balkan wordt getolereerd in ruil voor de toezegging dat de Dubbelmonarchie Bosnië en Herzegovina mag bezetten. Dit laatste wordt besproken tijdens de conferentie in Berlijn in 1878 waar onder leiding van de rijzende ster aan het Europese firmament, kanselier Otto von Bismarck van Duitsland, die samen met de andere mogendheden de toekomst van de Balkanstaten bepaalt. Dat daarbij geen rekening wordt gehouden met de belangen van etnische minderheden is duidelijk.

De definitieve toezegging aan de Dubbelmonarchie om Bosnië-Herzegovina te mogen bezetten spreekt boekdelen. Andrassy voelt er echter niet voor om Bosnië-Herzegovina te annexeren omdat dat de balans tussen de Magyaren en Duitsers enerzijds en Slaven verstoort ten nadele van de eerstgenoemde groepen. Twee gebeurtenissen brengen Bismarck ertoe om de Dubbelmonarchie het aanbod te doen een alliantie aan te gaan met het Duitse keizerrijk. De eerste is het verlies aan zetels en daarmee invloed van de Duitsers in de Cisleithaanse rijksdag en de tweede is het aangekondigde aftreden van Andrassy. Bismarck vreest voor de groei van de sympathie in de Dubbelmonarchie voor de Slaven en stelt voor de Germaanse staten aaneen te smeden als partners om de vrede op het continent te kunnen bewaken en de druk van Rusland te kunnen weerstaan. De *Germaanse Tweebond* ofwel *Duple Alliantie* wordt gesloten op 7 oktober 1879. Twee maanden voor de geboorte van de Tweebond formeert graaf Eduard von Taaffe als nieuwe minister-president van Cisleithanië een kabinet dat in de Rijksdag kan rekenen op steun van een bonte verzameling van groepen en partijen die door de liberalen tot dan toe buiten spel zijn gezet zoals de Tsjechische en Poolse minderheden plus de Duitse en klerikale conservatieven.

Tezamen heeft deze coalitie niet de meerderheid, maar dat geldt ook voor de liberalen en van die situatie maakt Taaffe met hulp van de keizer dankbaar gebruik. Zijn zogeheten *IJzeren Ring* blijft tot 1893 in stand, maar het betekent wel dat de stemmen van minderheidsgroepen de overhand krijgen en dat er minder dan voorheen aandacht is voor het nationale beleid. De ieder-voor-zich mentaliteit verandert de landelijke politiek in een soort van grabbelton waar Taaffe als een tovenaarsleerling mee omspringt. Om de progressieven ter wille te zijn slijpt hij de scherpe kantjes af van de de het harde economische regime via beperking van de duur van de werkdag, tegengaan van kinder- en vrouwenarbeid en invoering van een ziektekostenverzekering. Anderzijds weet hij de conservatieven tegemoet te komen door het terugdraaien van liberale hervormingen zoals beperking van het verplichte onderwijs en de clerus wordt weer meer ruimte gegund om zijn stempel te zetten op de lesprogramma's. Steun van de etnische minderheden krijgt Taaffe door een taal als het Tsjechisch de status te geven van officiële taal van de Boheemse landdag. Wel blijft het Duits de taal voor communicatie met Wenen. Voor Tsjechië betekent dit dat kennis van het Tsjechisch een rol gaat spelen bij de aanstelling van beampten.

Zij die deze taal spreken hebben een voorsprong op Duitssprekenden die het Tsjechisch niet meester zijn of niet willen leren. De vrees van Duitsers dat dit leidt tot een overheersing van Tsjechische nationalistinnen binnen het regeringsapparaat is niet ongegrond. De Duitsers binnen Cisleithanië voelen zich bedreigd in hun positie, wat reden is voor de oprichting van de *Duitse Nationalistische Beweging* door Georg von Schönerer die al snel het antisemitisme in de armen sluit. Antisemitisme gevoed door de jaloezie die religieus-conservatieve Oostenrijkers aan de dag leggen jegens succesvolle joden zoals de Rothschilds die door hun investeringen de modernisering steunen. Deze conservatieven – veelal ambachtslieden – protesteren tegen de wetten van de toenemende vrijmarkteconomie en leggen de schuld voor deze hen onwelgevallige ontwikkeling bij wat zij bestempelden als het joodse liberalisme.

In 1887 richten Duitse nationalistinnen de *Verenigde Christenen* op, een platform dat ruimte biedt aan de Weense advocaat van de *kleine luyden*, Karl Lueger, om zich te profileren als een bestrijder van het door de liberalen gebrachte onheil waarvoor hij de joden als zondebok aanwijst. Vervolgens ziet in 1891 de *Christlichsoziale Partei* (CS) het licht die tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 1895 een ruime meerderheid verkrijgt in de Weense raad. Luegers verkiezing tot burgemeester wordt in eerste instantie tegengehouden door de keizer, maar twee jaar later is het zover en beheersen de christensocialen het toneel van de lokale Weense politiek, een situatie die duurt tot 1918. Vanuit de hoofdstad vergroten zij hun invloed in Neder-Oostenrijk met ondersteuning van de clerus in de Alpine provincies. De groei van het nationalisme ten koste van liberale denkbeelden bemoeilijkt de emancipatie van de joden die veel meer dan voorheen niet meer gezien worden als een geloofsgemeenschap, maar als een etnische groep zoals die van Tsjechen of Roemenen. Van achtergestelde paria's veranderen de joden in Cisleithanië in een vreemd ras dat de samenleving bedreigt en moet worden uitgeroeid. Dit fenomeen doet zich voor in geheel Cisleithanië, maar wordt door krachtig ingrijpen van de regering in Hongarije daar tijdig gesmoord, iets dat Taaffe nalaat te doen uit vrees voor een te grote invloed van de welgestelde joden.

Behalve de christensocialen zijn het de marxisten die met de oprichting van de *Sozialdemokratische Arbeiterpartei Österreichs* (SDAPÖ) het politieke toneel gaan beheersen. Ofschoon de marxisten van huis uit antireligieus en antikapitalistisch zijn en behept met een flinke dosis anti-joodse gevoelens, beschouwen zij joden toch als medemensen en dalen zij niet af tot het rabiate antisemitisme van de christensocialen. De keizer beperkt zich tot pappen en nathouden, zowel wat betreft de binnenlandse als de buitenlandse politiek. Na de Bosnische crisis probeert hij tegenover de Europese grootmachten een neutrale koers te varen door de vriendschap met Duitsland te behouden en tegelijkertijd de Russen niet tegen zich in het harnas te jagen. Met deze Europese spelers vormt Frans Jozef in 1881 de *Driekeizersbond* en sluit een jaar later aan bij de Duitsers en Italianen in de *Triple Alliantie*. In 1887 overlijdt kroonprins Rudolf, een slag voor Frans Jozef die daarmee een geliefd kind verliest en zich beroofd ziet van de enige mannelijke opvolger in directe lijn.

Duitse en Tsjechische politieke leiders in Bohemen komen in 1890 overeen om de politieke controle van de provincie aan de Tsjechen te laten, de Duitse minderheid enige autonomie te verschaffen en de Duitse taal in stand te houden als formele voertaal binnen de bureaucratie. Maar de verkiezingen gooien roet in het eten wanneer de conservatieven van de zogeheten *Oude Tsjechen* het afleggen tegen de nationalistische *Jonge Tsjechen* die niets willen weten van eerder gesloten overeenkomsten. Dat geeft zoveel onrust dat in 1893 de landdag wordt geschorst en Praag de staat van beleg afkondigt. Als Taaffe probeert via verruiming van het kiesrecht het establishment de voet dwars te zetten, vormt er zich een curieuze coalitie van liberalen en conservatieven die Taaffe het onderspit doen delven.

De keizer benoemt vervolgens graaf Casimir Badeni, de gouverneur van Galicië, tot premier die de taalkwestie aanpakt door het Tsjechisch en Duits als gelijkwaardig te bestempelen voor Bohemen en Moravië en van alle ambtenaren te eisen dat zij beide talen beheersen. De verordening van Badeni verscheurt het politieke evenwicht in geheel Cisleithanië. De Duitse progressieven komen in opstand en boycotten samen met de liberalen het parlement. De chaos is compleet en Badeni treedt af. Enkele jaren wordt Oostenrijk geregeerd door *Beamtenministeriën*, maar de Duitse obstructie gaat door totdat de Badeni-verordeningen worden opgeschort wat de Tsjechen op hun beurt ertoe beweegt de democratie te boycotten.

Deze situatie leidt tot het regeren bij decreet in afwezigheid van het parlement ex artikel 14 van de grondwet. De politieke partijen staken het normale democratische overleg en doen weinig anders dan te proberen met de ambtelijke kabinetten zaken te doen. Zo ontstaat een *bureaucratisch absolutisme*. Zowel de cristensocialen als sociaaldemocraten doen hun best om tegengas te geven aan de nationalistische tendenzen. Eerstgenoemden afficheren zich als een imperiale partij met een echte Oostenrijks identiteit en de socialisten als internationaal georiënteerde partij die opkomt voor de belangen van de arbeidersklasse. Met hun pleidooien voor gehoorzaamheid aan de wet, zich verantwoordelijk gedragende regeringen en een supranationaal constitutionalisme, kunnen de socialisten zich de opvolgers noemen van de liberalen. In die zin vormen zij een steunpilaar voor de monarchie.

In Hongarije voert premier Kalmán Tisza sinds 1875 een liberaal beleid en streeft naar volledige magyarisatie van het land. Frans Jozef laat dat toe en bemoeit zich eigenlijk nauwelijks met de Hongaarse staatszaken. Oppositie tegen het beleid van Tisza komt van de kant van nationalistisch links dat nog meer onafhankelijkheid wenst van Wenen. Er ontbrandt een ruzie over het gebruik van het Hongaars als officiële voertaal in het leger iets dat Frans Jozef verafschuwt. Wanneer de Hongaarse Onafhankelijkheidspartij in 1905 een klinkende overwinning behaalt, dreigt de koning haar machtspositie te breken door royale verruiming van het kiesrecht. De Magyaarse nationalisten binden in. Nadat deze list gelukt is in Hongarije lijkt deze tactiek ook een oplossing te zijn voor de politieke impasse in Cisleitanië. In 1907 wordt het algemeen kiesrecht voor mannen ingevoerd. Bij de verkiezingen die volgen boeken de niet-nationalisten – christensocialisten en sociaaldemocraten – flinke winst. De Duitstalige nationalistes weten zich te handhaven. Er groeit optimisme, maar in 1908 leiden ongeregelheden in Bohemen en Galicië tot een nieuwe regeringscrisis. De premier tracht olie op de nationalistische golven te gooien, maar het is tevergeefs. Wederom gaan de Tsjechische afgevaardigden over tot obstructie van het parlement wat op haar beurt weer leidt tot regeren ex artikel 14 van de grondwet. De poging tot herstel van de democratie in Cisleitanië is mislukt.

In tegenstelling tot de politieke ontwikkelingen gaat het de Dubbelmonarchie in economisch opzicht voor de wind waarbij de stuwende kracht van buurman Duitsland een belangrijke rol speelt. Groeicijfers benaderen rond 1900 die van westerse landen of – zoals in Bohemen – overstijgen deze zelfs. Uitbreiding van het railnetwerk draagt bij aan meer evenwicht tussen stad en periferie. Ook het onderwijssysteem floreert en kan zich kwalitatief meten met elk ander Europees land. Ongetwijfeld heeft dit laatste bijgedragen tot de groei van de economie en tot de culturele ontwikkeling terwijl ook de concurrentie tussen de verschillende nationaliteiten een stimulerend effect heeft. Maar dit alles verklaart nog niet geheel de fenomenale culturele bloei van het Wenen in het *fin de siècle*. Rond 1910 is Wenen een van de grootste Europese steden met een inwoneraantal van meer dan twee miljoen en het is al heel lang een brandpunt van cultuur, leidend vooral op muzikaal gebied, maar ook in andere takken van kunst, in architectuur en wetenschap. Intellectuelen als Sigmund Freud, Ludwig Wittgenstein, Karl Popper, Arnold Schönberg en Adolf Loos zetten de toon. De Oostenrijkse Economische School heeft een enorme invloed op het economisch denken, net zoals de Wiener Kreis dat heeft op de filosofie met de ontwikkeling van het logisch positivisme. Dit alles is een typisch Weens verschijnsel en niet van algemene aard. De voornaamste drijvende kracht er achter is de joodse bourgeoisie aldaar die tegen de druk in van het heersende antisemitisme zich uitleeft in het zoeken naar nieuwe wegen in cultuur en wetenschap.

Einde van het keizerrijk

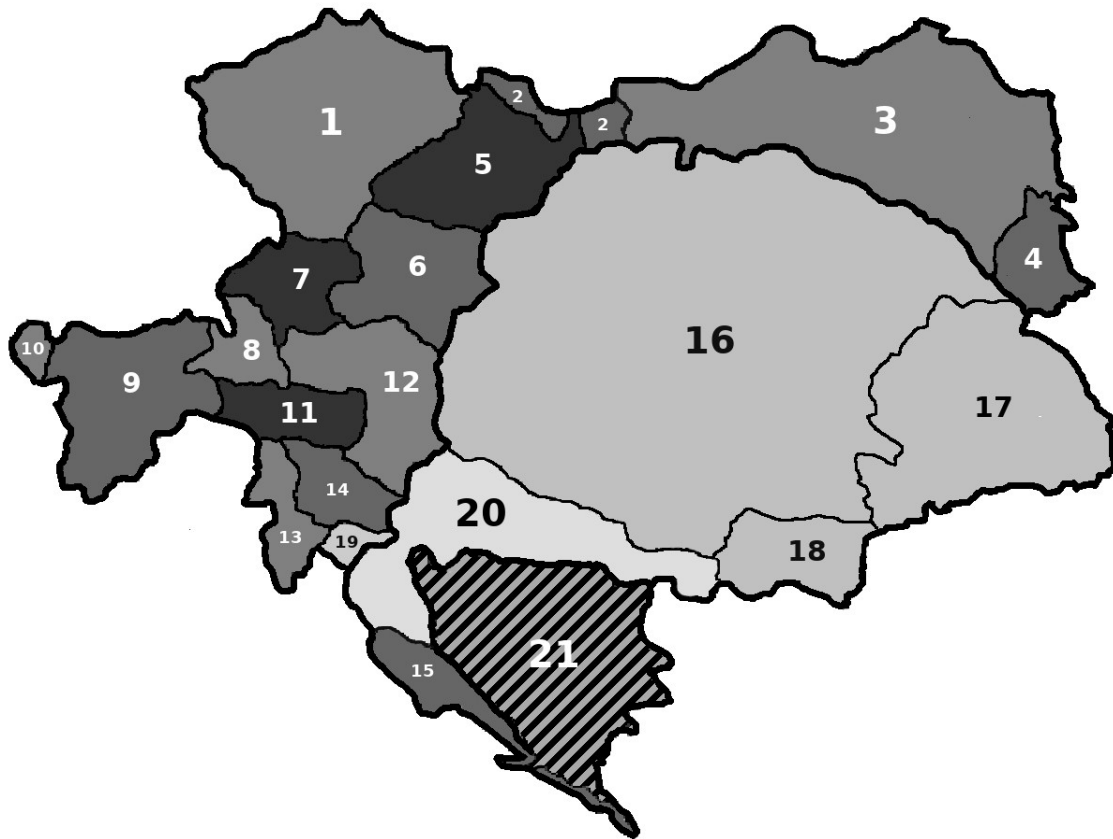
Aan het begin van de twintigste eeuw wordt de Habsburgse monarchie niet alleen geplaagd door de crises in Cisleithanië en Hongarije, maar tevens ernstig bedreigd door het *Joegoslavisme* van de Servische koning Peter Karadjordević, het streven naar vereniging van alle Zuid-Slaven – Serven, Kroaten en Slovenen – in één natiestaat. De Serven en Kroaten hebben weliswaar allebei hun eigen agenda: de Serven zien in deze Slavenstaat een Groot-Servië en de Kroaten denken aan een Groot-Kroatië, maar deze onderlinge tegenstelling doet niets af aan het feit dat het Joegoslavisme door de Habsburgers gezien werd als een aanval op de integriteit van hun rijk. Extra probleem is dat de Serven zich afkeren van Oostenrijk-Hongarije en in Rusland een nieuwe bondgenoot zien. Van hun kant zijn de Russen wel gecharmeerd van een partner op de Balkan die hen de toegang tot de Dardanellen eventueel vergemakkelijkt. In 1906 breekt er een handelsoorlog uit tussen de Dubbelmonarchie en Servië, de zogeheten *Varkenoorlog*, waarbij Oostenrijk-Hongarije de grenzen sluit voor de import van Servisch varkensvlees.

Voor de Serven doet dat de deur dicht. Zij vinden nieuwe afzetmarkten en voelen zich steeds meer verbonden met de landen die zich verenigen in de *Triple Entente*, de tegenhanger van de Tweebond van Duitsland en de Dubbelmonarchie. De Oostenrijks-Hongaarse minister van Buitenlands Zaken wil koste wat kost het ontstaan van een Slavische eenheidsstaat voorkomen – iets dat hij ziet al prestigeverlies voor de Habsburgers – en besluit over te gaan tot annexatie van Bosnië-Herzegovina, iets dat natuurlijk veel verder gaat dan de bezetting van dit gebied waar Bismarck in 1878 akkoord mee is gegaan. De Serven en Kroaten ervaren de annexatie als een klap in het gezicht van het Joegoslavisme en smeden een coalitie.

Intussen is binnen het Ottomaanse rijk een Turkse revolutionaire organisatie ontstaan: *Comité van Eenheid en Vooruitgang* die snel aan invloed wint en plannen maakt om het wankelende rijk te behouden door er een natiestaat van te maken waarin de Turken een leidende rol vervullen. Dit doet de zorgen van de Slavische minderheden op de Balkan groeien en veroorzaakt de Eerste Balkanoorlog tussen de *Balkanliga* (Bulgarije, Servië, Montenegro en Griekenland) en de Ottomanen. De Liga boekt succes en de Ottomanen raken bijna al hun Europese bezittingen kwijt. Alleen Istanboel blijft in Ottomaanse handen. De vrede is nog niet getekend of de Tweede Balkanoorlog breekt uit, een gevecht tussen een coalitie van Servië, Griekenland, Roemenië en de Turken tegen het agressieve Bulgarije. De Bulgaren lijden een smadelijke nederlaag en de Ottomanen krijgen een deel van hun bij de Eerste oorlog verloren gegane gebieden weer terug. Het zijn echter vooral de Serven die als overwinnaar en versterkt uit deze oorlogen tevoorschijn komen. Een sterk Servië dat het Oostenrijk-Hongarije van de Habsburgers in de kern bedreigt, want het niet in bedwang kunnen houden van de Serven betekent een enorm prestigeverlies voor de dynastie die in Europa zo lang een vooraanstaande rol heeft gespeeld. De moord op kroonprins Frans Ferdinand en zijn vrouw te Sarajevo op 28 juni 1914 vormt de aanleiding tot de oorlogsverklaring van Oostenrijk-Hongarije aan Servië. Een actie in het besef dat deze kan leiden tot een uitwaaierend conflict op Europese schaal, maar dat weegt kennelijk minder zwaar dan het vooruitzicht van gezichtsverlies. Op 29 juli verklaart de keizer in een oorlogsmanifest dat de eer van *zijn* monarchie dient te worden gered. Het loopt niet zoals de keizer wenst. De Eerste Wereldoorlog breekt uit en maakt een eind aan het Habsburgse koningshuis.

Bron: Beller, Steven, *A Concise History of Austria*, Cambridge University Press, 2006.

Kaart: Het Oostenrijks-Habsburgse rijk in 1908

Oostenrijk (Cisleithanië):

1 Bohemen	9 Tirol
2 Oostenrijks Silezië	10 Voralberg
3 Galicië en Lodomerië	11 Karinthië
4 Boekovina	12 Stiermarken
5 Moravië	13 Küstenland
6 Oostenrijk beneden de Enns	14 Krain
7 Oostenrijk boven de Enns	15 Dalmatië
8 Salzburg	

Hongarije (Transleithanië):

16 Hongarije	19 Fiume
17 Zevenburgen	20 Kroatië en Slavonië
18 Vojvodina	

- 21 Bosnië-Herzegovina (onder gemeenschappelijk beheer)

Stamboom Habsburgers

Rudolf I van Habsburg, koning van Duitsland (1273 - 1291)

Frederik III koning van Duitsland en keizer van het HRR (1440 - 1493)

Maximiliaan I (1493 - 1519) x Maria van Bourgondië

Filips de Schone (1482 - 1506) x Johanna van Castilië

Karel V (1506 - 1555)

Ferdinand I (1556 - 1564)

Filips II van Spanje

Karel van Stiermarken

Maximiliaan II (1564 - 1576)

Filips III

Ferdinand II (1619 - 1637)

Filips IV

Ferdinand III (1637 - 1657)

Karel II

Leopold I (1658 - 1705) x Margareta Theresa

Karel VI (1711 - 1740)

Jozef I (1705 - 1711)

Maria Theresa (1740 - 1780)

x Frans Stefan van Lotharingen

Jozef II (1765 - 1790)

Leopold II (1790 - 1792)

Frans II (1792 - 1835)
= Frans I van Oostenrijk

Ferdinand I (1835 - 1848)

Frans Jozef I (1848 - 1916)